

7043

۵۰۰

۱

۲۲

ازبستان

www.Ketab.ir

۱۴۶۷ پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی

- سرشناسه: احمدیان دلاویز، حسن، ۱۳۵۹ -
 عنوان و نام پدیدآور: تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی / حسن احمدیان دلاویز.
 مشخصات نشر: قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۷.
 مرجع تولید: پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی
 شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۴۶۲-۱
 وضعیت فهرست نویسی: فیپا
 موضوع: شیعه -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰ - ۱۲ ق.
 موضوع: Shi'ah -- Iran -- History -- 16-18th century
 موضوع: اقلیت‌های دینی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۰ - ۱۲ ق.
 موضوع: Iran -- History -- Religious minorities -- ۱۶th century
 موضوع: اهل سنت و شیعه: Shi'ah -- Relations -- Sunnites
 موضوع: شیعه و مذاهب دیگر: Shi'ah -- Relations
 موضوع: ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۳۸ ق.
 موضوع: Iran -- History -- Safavids, 1502 - 1736
 شناسه افزوده: جامعه المصطفی (ع) العالمية، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی
 رده بندی کنگره: BP۲۳۹/۲/الف۳/ت۷۱۳۹۷
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۵۳،۹۵۵
 شماره کتابشناسی ملی: ۵۴۱۲۶۴۷

تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

- مؤلف: حسن احمدیان دلاویز
 چاپ اول: ۱۳۹۷ ش / ۱۴۴۰ ق
 ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی
 چاپ: نارتجستان ● قیمت: ۳۶۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰ نسخه

- ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸
 تلفن: ۳۷۸۳۳۱۳۴ / ۲۵ ۹۸+
 دوزنگار: داخلی ۰۱۰۵ / ۳۷۸۳۳۹۳۰ / ۲۵ ۹۸+
 ● ایران، قم، بلوار محمدامین، سه‌راه سالاریه. تلفن: ۳۲۱۳۳۱۰۶ / ۲۵ ۹۸+

 <http://buy-pub.miu.ac.ir>

 @pub_almostafa

● ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
 ● ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی

● مدیر انتشارات: سید اباذر هاشمی هریکندنی
 ● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
 ● ناظر فنی: محمد باقر شکری

تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی

حسن احمدیان دلاویز

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای بندی به دین و سنت در مدیریت همه جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی رحمته الله علیه و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد. «جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم العالمیه» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی صلی الله علیه و آله و سلم «مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم» را تأسیس کرده است.

در پایان لازم می‌دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره‌مند سازند.

مرکز بین المللی

ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و سلم

پیش‌گفتار

پژوهش در زمینه تعامل حکومت‌های شیعی با پیروان سایر ادیان و مذاهب، پیشینه‌ای به درازای عمر دولت‌های اسلامی دارد. نظر به سیره و عملکرد دولت‌های اسلامی اهل تعامل در جهان اسلام، شناخت شیوه‌های تعامل حکومت‌های اسلامی در عرصه‌های مختلف در قالب پژوهش‌های تاریخی با رویکرد ارائه راهکارهای مناسب برای ایجاد وحدت و تقریب بین مذاهب، مورد توجه کاوشگران تاریخ اسلامی قرار گرفته است.

در پرتو پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران و جامه عمل پوشاندن به منویات امام و رهبری، عرصه‌ای شگرف برای شناخت اسلام واقعی به جهان بشریت و زمینه‌ای برای تعامل حکومت‌های شیعه جعفری با دیگر مذاهب اسلامی فراهم گردید. نهادهای علمی و تحقیقاتی، از جمله جامعة المصطفی عليه السلام العالمية، تمام تلاش و همت خود را در جهت استفاده از این ظرفیت عظیم به کار گرفته و زمینه‌های لازم برای گسترش و معرفی تعامل دول شیعی و سنی در سطح بین‌الملل و جهان اسلام را فراهم ساخته است.

گروه تاریخ و سیره پژوهشکده علوم اسلامی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص) در این راستا و با در نظر گرفتن انواع و شیوه‌های تعامل، طرحی را تحت عنوان «تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی» در دستور کار قرار داد تا بر اساس آن، پژوهشی در متون تاریخی و سیره صورت گیرد و با استناد به این متون، که از منابع معتبر و اصیل اسلامی شناخته می‌شوند، تعامل صفویه در دوره حکومتشان تحلیل و بررسی شود.

اثر حاضر را که فاضل محترم و پژوهشگر همکار گروه تاریخ و سیره جناب آقای حسن احمدیان دلاویز به انجام رسانده، در صدد ارائه تصویری روشن از تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی مورد نظر است. ایشان ضمن بررسی اجمالی تعامل و محورهای آن در سنت اهل بیت (ع)، مبانی تعامل صفویه، زمینه‌های تعامل مثبت صفویه، تعامل علمی - فرهنگی، تعامل سیاسی - اجتماعی، تعامل اقتصادی صفویه با اقلیت‌های مذهبی و دینی و پیامدهای مثبت آن و در نهایت، پیامدها و آسیب‌شناسی تعامل این دولت با اقلیت‌های مذکور را مورد پژوهش و واکاوی دقیق قرار داده است.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص) ضمن تقدیر از تلاش ایشان در تدوین این اثر برای معرفی و شناساندن یکی از حکومت‌های شیعی تعاملگر و عملکرد آن در سطح بین‌الملل و آشنایی فرهیختگان و دانش‌پژوهان عرصه تاریخ اسلام، از عنایت رئیس محترم پژوهشکده علوم اسلامی حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رضائزاد، مدیر محترم گروه تاریخ و سیره، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین عبدالمحمدی و ارزیاب

علمی اثر جناب دکتر حسین فلاح‌زاده و همچنین از همکاری بخش‌های مختلف جامعة المصطفی ع‌الیه‌السلام که امکان چاپ و نشر این پژوهش را در قالب یک کتاب فراهم کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کند.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ع‌الیه‌السلام

www.Ketab.ir

فهرست مطالب

۱۷	 مقدمه
۲۱	 کلیات تحقیق
۲۱	 بیان مسئله
۲۲	 ضرورت و اهداف
۲۲	 پیشینه پژوهش
۲۴	 منابع تحقیق
۲۴	 ۱. سفرنامه (سیاحت نامه) شاردن
۲۵	 ۲. سفرنامه تاورنیه
۲۵	 ۳. سفرنامه دلاواله
۲۶	 ۴. سفرنامه کارری
۲۶	 ۵. عالم آرای عباسی
۲۷	 ۶. تاریخ جهان آرای عباسی: وحید قزوینی
۲۷	 ۷. ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم: محمد یوسف واله قزوینی اصفهانی
۲۸	 ۸. زندگانی شاه عباس اول: نصرالله فلسفی
۲۸	 سؤالات تحقیق (اصلی و فرعی)
۲۹	 نوآوری در پژوهش
۲۹	 مفاهیم
۲۹	 ۱. تعامل
۳۱	 انواع تعامل

۳۲	۲. شیعه
۳۲	الف) معنای لغوی
۳۳	ب) معانی اصطلاحی
۳۴	۳. اقلیت
۳۴	الف) مسیحی (مسیحیان)
۳۵	ب) یهودیت (یهودیان)
۳۸	ج) زرتشتی (زرتشتیان)
۳۸	د) هندوان
۳۸	ه) اهل سنت
۴۵	۱. مباحث مقدماتی
۴۵	گفتار اول: نگاهی گذرا به حکومت صفویه
۴۵	۱. خاندان صفویه
۴۶	۲. زمینه‌ها و عوامل برآمدن صفویان
۴۷	۳. تأسیس
۴۸	۴. اقدامات عمرانی شاه اسماعیل
۴۹	۵. جانشینان شاه اسماعیل
۵۲	۶. دوره اقتدار
۵۳	۷. اقدامات و فعالیت‌های عمرانی و رفاهی شاه عباس اول
۵۶	۸. دوران انحطاط
۵۸	۹. عوامل سقوط صفویه
۵۹	۱۰. گرایش مذهبی در حکومت صفوی
۶۱	۱۱. فرهنگ و تمدن در دوره صفویه
۶۵	۱۲. نظام اداری صفویان
۶۷	گفتار دوم: مبانی و اصول تعامل از دیدگاه قرآن و سنت
۶۸	۱. مبانی مشترک تعامل با اقلیت‌های دینی و مذهبی
۶۸	الف) عقیده به توحید

ب) مدارا و آسان‌گیری	۶۹
ج) وحدت در دین	۷۰
د) حفظ و حراست از دین	۷۲
ه) وحدت در آفرینش	۷۴
و) امنیت و پایداری جامعه اسلامی	۷۵
ز) رعایت حقوق همه انسان‌ها	۷۶
۲. مبانی اختصاصی تعامل با اقلیت‌های مذهبی	۷۷
الف) اخوت دینی	۷۷
ب) اطاعت و پیروی از رسول خدا ﷺ در مقام اسوه و الگو	۷۸
ج) وحدت با فرق اسلامی	۷۹
گفتار سوم: پیشینه تعامل در سیره حضرات معصومان علیهم‌السلام	۸۲
۱. تعامل پیامبر ﷺ با پیروان دیگر ادیان	۸۲
۲. تعامل حضرات ائمه علیهم‌السلام با پیروان دیگر ادیان و مذاهب	۸۴
الف) تعامل حضرت علی علیه‌السلام با پیروان دیگر ادیان و مذاهب	۸۴
یکم: تعامل در امور قضایی	۸۶
دوم: تعامل در امور دفاعی و جنگی	۸۷
سوم: تعامل در مسائل علمی و اعتقادی	۸۸
ب) تعامل امام صادق علیه‌السلام با امام مالک بن انس	۹۰
ج) تعامل امام رضا علیه‌السلام با دانشمندان دیگر ادیان و مذاهب	۹۲
گفتار چهارم: علل و انگیزه‌های تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی	۹۵
۱. علل و انگیزه‌های اعتقادی تعامل صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی	۹۵
۲. علل و انگیزه‌های اقتصادی تعامل صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی	۹۷
۳. علل و زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی	۹۸
۲. تعامل فرهنگی - اجتماعی صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی	۱۰۳
گفتار اول: تعامل فرهنگی - اجتماعی صفویه با اقلیت‌های دینی	۱۰۳
۱. ارامنه	۱۰۳

- الف) کوچ آرامنه به ایران ۱۰۴
- ب) مناطق ارمنی‌نشین در ایران عصر صفوی ۱۰۷
- یکم: استان اصفهان ۱۰۷
- دوم: گیلان و مازندران ۱۰۹
- سوم: استان آذربایجان غربی ۱۰۹
- چهارم: استان آذربایجان شرقی ۱۰۹
- پنجم: قزوین ۱۱۰
- ششم: همدان ۱۱۱
- هفتم: بندر کنگ ۱۱۱
- ج) رفتارشناسی حاکمان صفویه با آرامنه در امور علمی، فرهنگی و اجتماعی ۱۱۱
- د) کلیساهای ساخته یا تعمیر شده در دوره صفویه ۱۲۳
- یکم: کلیساهای استان اصفهان ۱۲۳
- دوم: کلیساهای استان آذربایجان شرقی ۱۳۳
- سوم: کلیساهای استان آذربایجان غربی ۱۳۶
- چهارم: کلیسای گریگوری استپانوس همدان ۱۴۱
- پنجم: کلیسای مریم مقدس شیراز ۱۴۲
- ه) کلیساهایی که در طی زمان از بین رفته‌اند ۱۴۳
- یکم: کلیسای سارگیس مقدس ۱۴۴
- دوم: کلیسای نازارت مقدس ۱۴۴
- سوم: کلیسای آنانیای مقدس ۱۴۴
- چهارم: کلیسای سورپ هاکوپ ۱۴۵
- پنجم: کلیسای تومای مقدس ۱۴۵
- ششم: کلیسای ماریام (مریم) مقدس ۱۴۵
- هفتم: کلیسای سورپ هاکوب باغات ۱۴۶
- هشتم: کلیسای میناس مقدس ۱۴۶
- و) آئین‌های دینی و ملی آرامنه ۱۴۷

یکم: جشن آب پاشان و حضور شاه عباس در این مراسم	۱۴۷
دوم: مراسم خاچ شویان و دولتمردان صفویه	۱۴۸
سوم: جشن میلاد نوتردام	۱۵۲
ز) واگذاری حق قضاوت به ارامنه	۱۵۳
ح) چاپخانه وانک آمانپرگیچ در اصفهان	۱۵۴
ط) پادریان در ایران	۱۵۵
ی) برخی از فرمان های صادره حاکمان صفوی درباره پادریان و ارامنه ساکن در ایران	۱۵۸
ک) تعامل علمی حکومت صفویه با ارامنه	۱۶۴
یکم: تأسیس مدرسه	۱۶۷
دوم: مباحثه و گفت وگوهای علمی	۱۶۹
سوم: نگارش کتاب و ترجمه منابع مسیحیان به زبان فارسی	۱۷۱
ل) تعامل و همکاری در هنر و معماری	۱۷۴
یکم: ساخت پل برسد امیر	۱۷۴
دوم: نقاشی در فرح آباد	۱۷۵
سوم: آدام الثاریوس	۱۷۱
چهارم: پل مارزان	۱۷۶
پنجم: کاروانسرای خواجه نظر	۱۷۶
م) تعامل حکومت صفویه با ارامنه در حوزه پزشکی	۱۷۷
۲. زرتشتیان	۱۷۹
۳. یهودیان	۱۸۸
الف) واکنش عالمان دین به عملکرد دستگاه حاکم در قبال یهودیان	۱۹۱
ب) کنیسه های ساخته یا تعمیرشده در دوره صفویه	۱۹۲
یکم: کنیسه کمال یزد	۱۹۳
دوم: سه کنیسه در اصفهان	۱۹۳
۴. هندیان (هندوان)	۱۹۳

- الف) جشن‌های هندیان ۱۹۷
- ب) ساختمان‌ها و کاروانسراهای هندیان ۱۹۹
- ج) نوع پوشش هندیان ۲۰۲
- د) همکاری در حوزه پزشکی ۲۰۳
- گفتار دوم: تعامل فرهنگی - اجتماعی صفویه با اهل سنت ۲۰۳
۱. تعامل فرهنگی صفویه با اهل سنت ۲۰۹
- ساخت یا بازسازی مساجد و اماکن دینی اهل سنت در دوره صفویه ۲۰۹
- یکم: مسجد و امامزاده پیر عمر ۲۰۹
- دوم: زیارتگاه یحیی بن زید علیه السلام ۲۱۰
- سوم: مسجد جامع سرخ مهاباد ۲۱۱
- چهارم: مسجد قوله سنندج ۲۱۲
- پنجم: مسجد جامع درخش شهرستان درمیان ۲۱۲
- ششم: مسجد جامع استای تایباد ۲۱۳
- هفتم: مسجد عتیق تربت جام ۲۱۴
- هشتم: مسجد جامع اوز در منطقه لارستان ۲۱۵
- نهم: مسجد سرخ مریوان ۲۱۵
۲. تعامل اجتماعی حکومت صفویان با اهل سنت ایران ۲۱۶
- ساخت یا بازسازی اماکن عمومی و متبرکه ۲۱۷
- یکم: بقعه شاهزاده قاسم تایباد ۲۱۷
- دوم: آرامگاه خواجه عزیزالله تربت جام ۲۱۸
- سوم: آرامگاه میرغیاث‌الدین تربت جام ۲۱۹
- چهارم: پل سلطان شهرستان بوکان ۲۲۰
- پنجم: مقبره بوداق سلطان مهاباد ۲۲۰
- ششم: پل سرخ مهاباد ۲۲۱
- هفتم: بازار قیصریه لار ۲۲۲
- هشتم: مقبره سلیمان بیگ بانه ۲۲۴

۲۲۵.....	نهم: کاروانسرای بانه
۲۲۵.....	دهم: کاروانسرای نصرت آباد زاهدان
۲۲۶.....	یازدهم: حمام لج مهاباد
۲۲۸.....	دوازدهم: امامزاده سلیمان بن علی گناوه
۲۲۸.....	سیزدهم: کاروانسرای شهر بستک هرمزگان
۲۲۸.....	چهاردهم: بنای کلاه فرنگی بندرعباس
۲۲۹.....	پانزدهم: پل لاتیدان در بندرعباس
۲۲۹.....	شانزدهم: آب انبار سید جعفری لار
۲۲۹.....	هشدهم: شهر آق قلا
۲۳۰.....	هجدهم: پل داش کفری شهرستان ترکمن
۲۳۱.....	نوزدهم: قلعه امام (هلوخان) مریوان
۲۳۱.....	بیستم: پل گاران (کردلان) مریوان
۲۳۲.....	بیست و یکم: پل قشلاق سنندج
۲۳۳.....	بیست و دوم: آب انبار تربت جام
۲۳۳.....	۳. تعامل علمی صفویه با اهل سنت
۲۳۶.....	مدارس اهل سنت
۲۳۶.....	یکم: مدرسه علوم دینی کمالیه در جزیره قشم
۲۳۸.....	دوم: مدرسه علمیه علیای فردوس
۲۳۸.....	سوم: مدرسه علمیه حبیبیه فردوس
۲۳۹.....	چهارم: مدرسه شاه سلیمان مهاباد
۲۴۱.....	۳. تعامل اقتصادی صفویه با اقلیت های دینی و مذهبی
۲۴۱.....	گفتار اول: تعامل اقتصادی حکومت صفویه با اقلیت های دینی
۲۴۱.....	۱. آرامنه
۲۵۲.....	مأموریت تجاری آرامنه ازسوی حکومت صفویه
۲۵۶.....	۲. یهودیان
۲۵۸.....	۳. هندوان (هندیان)

۴. زرتشتیان..... ۲۶۳
- گفتار دوم: تعامل اقتصادی حکومت صفویه با اقلیت‌های مذهبی..... ۲۶۵
۴. تعامل سیاسی صفویه با اقلیت‌های دینی و مذهبی..... ۲۶۹
- گفتار اول: تعامل سیاسی صفویه با اقلیت‌های دینی..... ۲۶۹
- گفتار دوم: تعامل سیاسی حکومت صفویه با اهل سنت..... ۲۷۴
۵. پیامدها و آسیب‌شناسی تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌ها..... ۲۸۷
- گفتار اول: پیامدها و نتایج تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌ها..... ۲۸۷
۱. تغییر آئین شماری از اقلیت‌ها..... ۲۸۷
۲. تقویت ارتباط سیاسی و تجاری با کشورهای اروپایی..... ۲۸۸
۳. ایجاد رویکرد مثبت به حکومت شیعه..... ۲۸۹
۴. ارتقای فرهنگ و تمدن اسلامی..... ۲۹۰
۵. رهسپاری مبلغان مسیحی به ایران..... ۲۹۲
- گفتار دوم: آسیب‌شناسی تعامل حکومت صفویه با اقلیت‌ها..... ۲۹۳
۱. افراط در همکاری و تعامل از سوی حاکمیت..... ۲۹۳
۲. رفتار ناعادلانه با اقلیت‌ها (تبعیض رفتاری)..... ۲۹۴
۳. یکسان نبودن تعامل در دوره‌های مختلف..... ۲۹۵
۴. اجبار بر ترک آئین اقلیت‌ها از سوی دستگاه حاکم..... ۲۹۶
- خاتمه و جمع‌بندی..... ۲۹۹
- کتابنامه..... ۳۰۵
- الف) کتاب‌ها..... ۳۰۵
- ب) مقالات..... ۳۱۸

مقدمه

تاریخ حیات بشر از ابتدا با ادیان و فرقه‌های متنوعی آمیخته بوده و بشر در هیچ دوره‌ای از حیاتش در لاقیدی مطلق نمی‌زیسته است. تاریخ وجود انسان بر زمین با وجود یک پیامبر آغاز شده و هیچ‌گاه زمین خالی از حجت نبوده است. بنابراین، هرگز زمین خالی از یک دین نبوده و چنین دوره‌ای را به خود ندیده است. بر همین اساس، گرایش مردم به ادیان نیز به یک سبک نبوده و ادیان مختلف پیروان خاص خود را داشته‌اند و همه در کنار یکدیگر زندگی می‌کرده‌اند. اما چه بسیار ستیزها و منازعات که بر سر دفاع از یک دین یا جنگ میان پیروان ادیان وجود داشته؛ تاجایی که خونین‌ترین جنگ‌های تاریخ میان پیروان ادیان اتفاق افتاده است و در این میان، برخی دولت‌ها و حکومت‌ها اندیشه تعاملی داشته و با ادیان و فرق مختلف سر سازگاری داشته‌اند و چه بسا دولت‌ها که پیروان ادیان دیگر را میان خویش برنرفته‌اند. در این بین، اسلام دینی تعاملی است و رویه حکومت پیامبر اکرم ﷺ نیز نشان‌دهنده همین ماجراست. وجود مقدس نبی اکرم ﷺ از ابتدای بعثت خویش اساس کار را بر دعوت و گفت‌وگو با ادیان و اقوام مختلف قرار داده و در دوران هجرت، با یهود و نصارا پیمان‌های متعدد بست. از این رو، گفت‌وگو و تعامل اولین گزینه

اسلام بود و جنگ و جهاد با محارب‌ان، تنها زمانی اتفاق می‌افتاد که پیمان محکم را نقض می‌کردند و تعامل مثبت را برنمی‌تافتند. در زمان ائمه معصومین علیهم‌السلام نیز که فرق اسلامی در حال شکل‌گیری و گسترش بود، جلوه‌های ارتباط با فرق گوناگون، به‌ویژه در دوره امامان صادقین علیهم‌السلام که کرسی‌های درس و مناظره به نحو گسترده شکل گرفته بود، مشهود بوده است و این الگو می‌باید در جهت صدور اسلام به جهان و معرفی ابعاد این دین در عملکرد دولت‌ها محسوس باشد. دولت صفویه به عنوان یک حکومت شیعی با فرق و ادیان مختلفی سروکار داشته و در خصوص نحوه تعاملش با ادیان، اندیشه‌ها و رویکردهای مختلفی مطرح است. برخی معتقد به ناسازگاری حکومت صفویه با ادیان دیگر بوده و در اثبات دیدگاه خویش نیز ادله‌ای بیان می‌کنند؛ اما دیدگاه اثر حاضر بر مبنای تعامل حکومت صفویه با ادیان و فرق گوناگون است. دولت صفویه با فرق مختلف اهل سنت و ادیانی چون یهود، مسیحیت، زرتشت و هندو در تعامل بوده است. تعامل در هر حکومتی، گستره خاص خویش را دارد. برخی دولت‌ها به تعامل سیاسی اشتغال داشته و برخی گستره تعامل را وسیع‌تر کرده‌اند. ملاحظه اسناد تاریخی، نشان می‌دهد که دولت صفویه در ابعاد مختلف سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی با فرق و ادیان مختلف در تعامل بوده است. برای نمونه، می‌توان به ساختن کلیساها و کنیسه‌های مختلف در شهرهای گوناگون، تعامل عالمان شیعه با دانشمندان دیگر بلاد و روابط تجاری فعال با هندوها و زرتشتیان اشاره کرد. اساساً نگاشتن موضوعاتی در راستای اثبات پیشینه تعاملی میان حکومت‌های شیعی با سایر اقوام و ملل و اندیشه‌های دینی نشان‌دهنده

بساطت اندیشه اسلامی در عملکرد دولت‌های دینی است و پرداختن به این موضوعات، می‌تواند فصلی نو در ارتباط مثبت و سازنده حکومت‌ها با اندیشه‌های مختلف دینی قلمداد شود.

در پایان شایسته است مراتب سپاس و قدردانی خویش را از همه عزیزانی که در به ثمر رسیدن این اثر کوشیده‌اند، ابراز کنیم و از مسئولان و دست‌اندرکاران پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و مدیریت محترم پژوهشکده علوم اسلامی، جناب حجت‌الاسلام دکتر عزالدین رضانزاد و ناظر علمی پروژه، جناب حجت‌الاسلام دکتر حسین عبدالمحمدی که در طول تدوین اثر ما را مدد رساندند، قدردانی نماییم. همچنین مراتب قدردانی خود را از جناب آقای دکتر حسین فلاح زاده که کار ارزیابی نهایی اثر را برعهده داشتند، اعلام می‌کنیم.

در پایان، به این نکته اذعان می‌داریم که این اثر با وجود تلاش مجدانه در تحقیق و غنای علمی و تفحص زیاد در منابع موجود، مانند هر اثر پژوهشی و دست‌نوشته بشری، خالی از خطا و نسیان نیست. ازاین‌رو، از هر ایده تکمیلی و نظر اصلاحی استقبال خواهد کرد.

حسن احمدیان